

FIRAT ÜNİVERSİTESİ

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

REVIEW OF THE FACULTY OF DIVINITY

Yıl/Year : 19

Sayı/Number : 1

ELAZIĞ - 2014

KLASİK KAYNAKLARDA HEMMÂM SAHİFESİ'NE YAPILAN ATIFLAR VE SAHİFE'NİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Sinan ERDİM*

Öz

Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi hadis dünyası için birçok açıdan önem arz etmektedir. Sahîfe'nin hicri birinci asırda, bir sahâbi tarafından yazdınlmış olması ve günümüze kadar ulaşabilmesi bu noktalardan bazıdır. Sahîfe'nin Muhammed Hamidullah tarafından gün yüzüne çıkarılan Şam ve Berlin Nûshaları ile Rifat Fevzi tarafından keşfedilen Kahire Nûshası, Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın talebelerinden Yusuf es-Sülemî isnadı ile gelmiştir. Bununla beraber kaynaklarda farklı raviler tarafından nakledilen ve meşhur olan Hemmâm Nûshaları'ndan da bahsedilmektedir. Bu çalışmamızda bu nûshaları ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hemmâm b. Münebbih, es-Sahîfetü's-Sahîha, Nûsha.

The References Made in the Classical Sources to the Hammam's Sahifah and Reassessment of the Sahifah

Abstract

The Sahifah of Hammam b. Munabbih has importance in many ways in the hadith world. It has pointed that the first century of hijra, The Sahifah written by one the companion and can be reached today are some of these aspects. Damascus and Berlin's manuscripts that revealed by Muhammad Hamidullah and the manuscript of Cairo that come to light by Rif'at Fawzihas been contributed by Josef al-Solami who is one of the the students of Abd al-Razzak b. Hammâm. Also, it is mentioned there knownd Hammâm's manuscripts that narrated by different narrators in sources. In this study, we investigate these manuscripts.

Key words: Hammam b. Munabbih, al-Sahifah al-Sahihah, Manuscript.

Giriş

Ebû Ukbe Hemmâm b. Münebbih b. Kâmil b. Sîc¹ el-Yemânî, el-Ebnâvî² aslen İranlı olup³ yaklaşık olarak hicri 30 ile 132 tarihleri arasında

* Ankara Üniv. Sos. Bil. Enst. T.İ.B.Doktora Öğrencisi, sinanerdım@hotmail.com

¹ Sem'ânî, Ebû Saîd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*, Merkezu'l-Hedemât, Beyrut, 1998, III, 355.

San'â'da yaşamış bir tâbi'dir.⁴ Hemmâm genç yaşlarda Hicâz bölgesine gelmiş ve Ebû Hureyre (ö. 58) başta olmak üzere Abdullah b. Abbas (ö. 68), Abdullah b. Ömer (ö. 74) Abdullah b. ez-Zübeyr (ö. 73) ve Muâviye b. Ebi Süfyan (ö. 60)'la görüşüp onlardan rivayette bulunmuştur.⁵ Bununla beraber onun Ebû Hureyre dışındaki sahabilerden nakli sınırlı sayıda olup, en önemli rivayetleri Ebû Hureyre'den yazdığı *Sahîfe*'de yer almaktadır.

Hemmâm b. Münebbih (ö. 132), cerh ve ta'dil imamlarınca sika kabul edilmiştir. Nevevî (676/1277) "Âlimler sika olduğunda ittifak etmişlerdir" der.⁶ Hadis usûlü kitaplarında Yemenli muhaddislerin en sahih isnadı aynı zamanda Hemmâm'ın *Sahîfes*i'nin de isnadı olan Ma'mer-Hemmâm-Ebû Hureyre zinciridir.⁷

Hemmâm'ın hocası Ebû Hureyre'den yazdığı ve yaklaşık yüz kırk hadis ihtiva eden *Sahîfesi* mevcut bilgiler ışığında hadis literatürünün eldeki müstakil ilk yazılı hadis vesikası olarak kabul edilmektedir.⁸ Bu *Sahîfe* îmândan ibadete, ahlâktan muâmelâta, tarihten kültüre, kıyamet alametlerinden âhiret ahvaline dair çeşitli konular hakkında olup hadis edebiyatında ve muhaddisler arasında "*Sahîfetu Hemmâm*" ve "*es-Sahîfetu's-Sahîha*" isimleriyle meşhur olmuştur.⁹

² İbn Hacer, Şihâbüddin Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzibu't-Tehzib*, Dâru'l-Fikr, 1404, XI, 59.

³ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, Beyrut, 1970, s. 459; Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *et-Târihu'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts, VIII, 236.

⁴ Sandıkçı Kemal, *İlk Üç Asırda İslam Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yay., Ankara, 1991, s. 81; Subhî es-Salih, *Ulûmu'l-Hadis ve Mustalahuh*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2009, s. 32.

⁵ İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kebîr*, V, 544; Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VIII, 236; Nevevî, Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Şeref, *Tehzibu'l-Esmâ ve'l-Lügât*, Dâru'l-İlm, Beyrut, ts, II, 140; İbn Hacer, *Tabsiru'l-Müntebih*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, ts, II, 797.

⁶ İbn Ma'in, Ebû Zekerriyya, Yahyâ b. Ma'in, *Târih*, Merkezu'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Mekke, 1979, III, 102; 'İclî, Ahmed b. Abdullah b. Sâlih Ebû'l-Hasen, *Ma'rifetu's-Sikât*, Mektebetu'd-Dâr, Medine, 1985, II, 334; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, Dâru'l-Fikr, 1975, V, 510; Nevevî, *a.g.e.*, II, 140.

⁷ Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbüri, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1977, I, 99.

⁸ Veşlî, Abdullah Kasım, *İlmu'l-Hadis fi'l-Yemen*, 1998, San'â, s. 23; Acâc el-Hatîb, Ebû Hureyre *Râviyetü'l-İslâm*, Mektebetu'l-Vehbe, Kahire, 1982, s.115.

⁹ Hatîb, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Kifaye fi'lmi'r-Rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, ts., s. 250; Irakî, Veliyyuddin Ahmed b. Abdurrahim b. Hüseyin Ebû Zur'â, *et-Takyid ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Mektebetü's-Selefiyye, Medine, 1969, s. 236; İbnu's-Salâh, Ebû 'Amr Osman b. Abdurrahman, *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nureddin İtr, Dimeşk 1984, 120; Zehebî, Ebû Abdullah Şemsuddîn Muhammed, *Siyeru Âlâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, V, 312; *Tezkiratü'l-Huffâz*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 77.

Sahîfe son dönem muhaddislerince, müsteşriklerin hadislerin hicri üçüncü asrın başlarına kadar yazılmadığı şeklindeki iddialarını çürütmek amacıyla sunulan en önemli argümanlardan biridir.

1. Sahîfe'nin Bilinen Yazmaları

Hemmâm b. Münebbih'in *Sahîfesi*'nin rivâyeti ve şöhret bulması geç bir döneme rastlamaktadır. Ma'mer b. Râşid (ö. 152) h. 130 yıllarında Yemen'e gitmiş önce İbn Tâvûs (ö. 132) ile sonra da San'â'da Hemmâm b. Münebbih ile görüşmüştür.¹⁰ Bu buluşmada *Sahîfe*'yi ondan rivâyet etmesi ile bu eser hadisçilerin gündemine taşınmıştır.

Sahîfe'yi Hemmâm b. Münebbih'den nakleden tek kişi talebesi Ma'mer b. Râşid'dir. Zehebî, bu duruma şu sözlerle dikkat çekmiştir: "Ebû Hureyre'nin vefatından sonra, Hemmâm yetmiş küsur sene yaşamış olmasına rağmen onu Ma'mer'den başka kimse rivayet etmemiştir."¹¹

Kaynaklarda Ma'mer'den Hemmâm'ın hadislerini nakleden birçok râvinin ismine yer verilmiştir.¹² Bununla beraber onun hadislerinin kâhir ekseriyeti Abdullah b. el-Mübârek-Ma'mer ve Abdurrezzâk b. Hemmâm-Ma'mer tarikleri ile gelmiştir. Bu isnadlarda birçok meşhur muhaddisin ismini de görmek mümkündür. Ancak *Sahîfe*'deki hadisleri bir bütün olarak eserinde nakleden tek muhaddis Ahmed b. Hanbel'dir. *Sahîfe* veya nüsha olarak rivâyet ettiğini tespit ettiğimiz râviler ise Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181),¹³ İshâk b. Râhûye (ö. 237),¹⁴ Muhammed b. Râfî' (ö. 245),¹⁵ el-Hasen b. Ebî'r-Rebî' (ö. 263),¹⁶ Yusuf es-Sülemi (ö. 264)¹⁷ ve İshak b. İbrahim ed-Deberî'dir

¹⁰ İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed, Abdurrahman b. Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952, V, 89.

¹¹ Zehebî, *a.g.e.*, V, 312.

¹² Mizzi, Cemâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980, XXX, 298.

¹³ İbn Adiyy, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998, I, 109.

¹⁴ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî fî Şerhi'l-Câmi'i's-Sahih li'l-Buhârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379, XII, 423.

¹⁵ Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahihi Müslim b. el-Haccâc*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1392, I, 22; İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, I, 120; Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Tedribü'r-Râvî*, Mektebetü'r-Riyâd, Riyâd, ts., II, 117.

¹⁶ İbn Râfî', Takiyyuddîn es-Selâmî, *el-Vefeyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982, I, 34.

¹⁷ Muhammed Hamidullah, *Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi*, çev. Talat Koçyiğit, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967, s. 53.

(ö. 285).¹⁸ Bu isimlerden yalnızca Yusuf es-Sülemi'nin nüshası gün yüzüne çıkarılabilmektedir.

Yukarıda verdiğimiz isimler *Sahîfe*'yi müstakil haliyle rivayet etmiş ve nesilden nesile ulaşmasını sağlamıştır. Sonraki nesillerde *Sahîfe* icazetle nakledilirken olarak bu muhaddislerin isimleri karşımıza çıkmaktadır.

Hemmâm b. Münebbih'in *Sahîfesi* birçok râvî aracılığıyla yayıldı ve meşhur oldu. Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan Hemmâm b. Münebbih rivayetlerini nakleden bizim tesbit edebildiğimiz yirmiden fazla râvî vardır. Bunlar arasında İbnu'l-Medîni (ö. 234), İbn Râhûye (ö. 237), Yahya b. Ma'în (ö. 233) ve Hişâm b. Yusuf (San'â Kadısı) (ö. 197) gibi önemli isimler de bulunmaktadır. Bu muhaddisler elbette ki bu *Sahîfe*'ye muttali' oldular ve ondan bir nüsha kendileri için edindiler. Ancak bu râvilerin sahip oldukları nüshaların çoğunluğu zamanımıza ismen de olsa maalesef ulaşamamıştır. Bizim kitaplarda tespit edebildiğimiz nüshalar ise şunlardır:

a. Abdullah b. el-Mübarek Nüshası

Abdullah b. el-Mübarek tebeu't-tâbiinden olup 118 yılında Merv'de doğdu. İlim yolculukları bağlamında Basra, Hicâz, Yemen, Mısır, Tarsus, Şam ve Irak'a gitti. Ma'mer b. Râşid, Evzâî, A'meş, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî, Mâlik b. Enes ve Süfyân b. Uyeyne'den hadis dinledi. Kendisinden ise Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Mehdî, Abdurrezzâk b. Hemmâm, Yahyâ b. Ma'în, İshâk b. Râhûye gibi önemli muhaddisler rivâyette bulundular. *Kitâbü'z-Züh'd ve'r-Rekâ'ik*, *Kitâbü'l-Cihâd*, *el-Müsned*, *Kitâbü'l-Ğir ve's-Sıla*, *Erba'ûn* telif ettiği eserlerindendir. Hicri 181 yılının Ramazan ayında vefat etti.¹⁹ 'İclî (ö. 261), onun hakkında "sika", İbn Hibbân (ö. 354) ise "fakîh, âlim" değerlendirmelerinde bulunmuşlardır.²⁰

İbn Adiyy (ö. 365) *el-Kâmil fî'd-Duâfa* isimli eserinde Ali b. el-Medîni'den şunları nakletmiştir: "Abdurrahman b. Mehdî'ye gittim ve ona İbnu'l-Mübarek'in Ma'mer'den onun da Hemmâm'dan naklettiği *Sahîfe*'sini çıkarmasını söyledim. Abdurrahman *Sahîfe*'yi çıkardı. Ben onu bana ver deyince "Müsaade et ihtiyacın olanları sana yazayım" dedi. *Sahîfe*'den dört hadis yazdı ve bana verdi."²¹

¹⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, IV, 160.

¹⁹ Abdullah b. el-Mübarek hakkında bkz. İbn Ebî Hatim, *a.g.e.*, V, 179; Buhârî, *a.g.e.*, V, 212; İbn Hibban, *a.g.e.*, VII, 7; Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, Dâru 'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 202.

²⁰ 'İclî, *a.g.e.*, II, 54; İbn Hibbân, *a.g.e.*, VII, 7.

²¹ İbn Adiyy, *a.g.e.*, I, 109.

İbnu'l-Mübârek ile Ma'mer, birlikte ilmi mütalaalarda bulunmuşlardır. Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın ifadesine göre "İbnu'l-Mübârek, Ma'mer'e, Ma'mer de ona tefsir okurdu."²² Yahyâ b. Saîd el-Kattân da şunları nakletmiştir: "İbnu'l-Mübârek'e bir hadisi sordum. O, cevaben "O hadis Ma'mer'den kırâat yoluyla aldıklarımımdandır." dedi."²³ Buhârî (ö. 256) İbnu'l-Mübârek kanalı ile on dört Hemmâm hadisini tahrîc etmiştir.²⁴ Abdurrezzâk'tan (ö. 211) sonra Ma'mer'den Hemmâm hadislerini en fazla nakleden kişi İbnu'l-Mübârek'tir. İsnadlarda Abdullah b. el-Mübârek'in Merv'de Hemmâm'ın rivâyetlerini naklettiği bilgisine yer verilmiştir.²⁵ Bütün bu bilgilerden hareketle İbnu'l-Mübârek'in Hemmâm Sahîfesi'ne sahip olduğunu söyleyebiliriz.

b. İshak b. İbrahim ed-Deberî Nüshası

Künyesi Ebû Ya'kub olup San'âlıdır. Taberânî (ö. 360) kendisinden çokça rivâyette bulunmuş, Dârekutnî (ö. 385) onu güvenilir saymıştır. Hicrî 285 veya 287 senesinde 90 yaşlarında iken vefat etti. Zehebî, onun 210 yılında Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın musannafâtını ondan dinlediğini, semâ'ının sahih olduğunu ve Halilî'ye göre doğumunun 195 olduğunu ifade eder.²⁶ Hadislerinin birçoğunun senedinde "Abdurrezzâk'a okuduk" ifadesini kullanmıştır. Bu ifade Hemmâm hadislerinde de mevcuttur.²⁷ İbn Adiyy (ö. 365) başkalarının okuduğunu onun ise orada hazır bulunduğunu, çünkü o zamanlar yaşı itibarıyla küçük olduğunu söylemektedir. Ayrıca onun Abdurrezzâk (ö. 211) isnâdı ile münker hadisler naklettiğini belirtir.²⁸ İbn Hacer (ö. 852) de aynı bilgileri verir. İbnu's-Salâh (ö. 643) bunun sebebinin onun Abdurrezzâk'ın âhir ömründe, telkine maruz kaldığı dönemlerde nakletmesi olarak açıklar.²⁹ Zehebî ise İbn Adiyy'i eleştirmekte ve bu münker

²² İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlâhî ve Ma'rîfetu'r-Ricâl*, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1988, II, 361.

²³ Râmehurmuzî, Hasen b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâî*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404, s. 433.

²⁴ Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, tah. Mustafa Dîb el-Buğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987, Vudû, 67, Lukata, 6, Cihâd, 154, Humus, 8, Bed'u'l-Halk, 8, Enbiya, 2, 29, Nikâh, 58, 84, Tefsir, 3, Edeb, 57, İsti'zân, 4, Kader, 5, Tevhid, 35.

²⁵ Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *Şu'abu'l-İmân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1410, VI, 452.

²⁶ Zehebî, *Siyer*, XIII, 417.

²⁷ Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, tah. Habiburrahman el-A'zamî, el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrut, 1403; X, 160, XI, 289, 413.

²⁸ İbn Adiyy, *a.g.e.*, I, 344.

²⁹ İbn Hacer, *Lisânu'l-Mizân*, el-Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1986, I, 349.

haberlerin hocası Abdurrezzâk'tan kaynaklanmış olabileceğini söylemektedir.³⁰

İsnadlardaki bilgilere göre Deberî (ö. 287), Hemmâm'ın hadislerini bazı muhaddislere San'â'da nakletmiştir.³¹ İbn Asâkir (ö. 571), Hemmâm'ın rivâyetlerini Deberî kanalı ile Hemedân'da Ebu'l-Alâ b. el-Attâr el-Hemedânî'den dinlemiştir.³²

Deberî'den Hemmâm'ın *Nüşhası*'nı alanlar arasında Taberânî (ö. 360) de bulunmaktadır. Zehebi *Sahîfe*'nin nakledilişini anlatırken "Hemmâm'dan Sahîfeyi nakleden Ma'mer, ondan Abdurrezzâk b. Hemmâm, ondan rivayet eden İshak ed-Deberi (ö. 285) ondan ise Ebu'l-Kasım et-Taberânî'dir. Ondan icazet alanlar ise yüzü geçmiştir."³³

İbnu'n Neccâr (ö. 643), Hemmâm'dan nakledilen bir rivayet için münkerdir değerlendirmesinde bulunduktan sonra "Ben bu hadisi Taberânî'nin Deberî'den naklettiği Hemmâm *Nüşhası*'nda aradım fakat bulamadım" demektedir.³⁴

İbn Hacer (ö. 852) ise yorumda bulunduğu iki hadis için "Taberânî'nin İshak'tan naklettği Hemmâm *Nüşhası*'nda mevcuttur" demektedir. Ayrıca "Taberânî tarikinden Hemmâm *Nüşhası*" lafızlarını kullanmaktadır.³⁵

O, Taberânî-Deberî isnadı ile rivayet edilen İslamın beş esas üzerine kurulu olduğu Hemmâm hadisi için "Bu hadis münkerdir, Hemmâm *Nüşhası*'nda bulunmamaktadır" demektedir.³⁶

İbn Hacer, Hemmâm'ın *Sahîfesi*'ni hocalarına okuyup icazet alırken Deberî *Nüşhası*'nı kullanmıştır. Onun icazetini aldığı isnad içerisinde Taberânî'den *Sahîfe*'yi nakleden kişi ise Ebû Nu'aym el-İsfahânî'dir (ö. 430).

O, el-Mu'cemu'l-Mufehres isimli eserinde Hemmâm *Sahîfesi*'ni aldığı isnadı şu şekilde vermiştir:

"Hemmâm *Sahîfesi*'ni Salâhiyye'de (Şam'da) Abdurrahman b. Amr b. Abdulhâfız el-Verrâk'a okudum. Ebu'l-Hayr b. Ebi'l-Sa'd el-Alâî ise bize kitabından rivâyet etti. İkisi dedi ki "Bize el-Şeref Abdullah b. el-Hasen b. el-

³⁰ Zehebî, *a.g.e.*, XIII, 417.

³¹ İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillah b. Abdullah eş-Şâfiî, *Târîhu Medineti Dimeşk*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998, XXXVI, 161.

³² İbn Asâkir, *a.g.e.*, VII, 390.

³³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407, VIII, 556.

³⁴ İbnu'n-Neccâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud İbnu'l-Hasen, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, V, 132.

³⁵ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, IV, 160.

³⁶ İbn Hacer, *Lisân*, IV, 341.

Hâfız rivâyet etti." Birincisi kırâaten ve icâzetten dedi. İkinci semâen dedi. Hasen el-Hâfız "Bize Muhammed b. Sa'd el-Kâtib ve Ebû Hureyre İbnu'z-Zehebî icâzetten rivâyet etti" dedi. İkisi "Bize Yahyâ b. Muhammed b. Sa'd rivâyet etti" dediler. Yahyâ "Bana babam rivâyet etti" dedi. Ebû Hureyre "Bize Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Asker rivâyet etti" dedi. Ali b. Asker "Bize Muhammed b. Sa'd rivâyet etti" dedi. Muhammed "Bize Yahyâ b. Mahmûd rivâyet etti" dedi. Yahyâ " Bize Ebû Ali el-Haddâd rivâyet etti" dedi. Ebû Ali "Bize Ebû Nuaym rivâyet etti ki, o Sahîfe'yi âli ve nâzil olarak toplayandır." dedi.³⁷ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ebû Nu'aym (ö.430) Taberânî'den o ise İshâk ed-Deberî'den almıştır.³⁸

Sem'ânî *et-Tahbîr* isimli eserinde Ebû Alî el-Haddâd'ın (ö. 515) mesmûâtını naklederken şunları söyler: "Kitâbu Sahîfeti Hemmâm b. Münebbih'i Ebû Nuaym Ahmed b. Abdullah'tan işitti ki o Sahîfeyi Ebûl-Kâsım et-Tâberânî'den cem' edendir. Taberânî ise Deberî'den o Abdurrezzâk'tan, o Ma'mer'den o ise Hemmâm'dan nakletmiştir."³⁹

Bu bilgilerden hareketle bu nüshanın oldukça meşhur olduğunu söyleyebiliriz.

c. Muhammed b. Râfi' Nüşası

Ebû Abdullah Muhammed b. Râfi' b. Ebî Zeyd el Kuşeyrî en-Nisâbü'rî 170 yıllarında doğdu. Yirmi yaşlarında ilim tahsili için değişik yerleri dolaştı. Süfyan b. Uyeyne, Ma'n b. İsâ, Yezîd b. Ebî Hâkim, Abdurrezzâk b. Hemmâm, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî gibi önemli muhaddislerden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî nakilde bulunmuştur. İbn Hanbel ile beraber ilim yolculukları yapmıştır. Buhârî kendisinden on yedi, Müslim ise üçyüz altmış iki rivâyet almıştır. Musannef sahibidir. 245 yılında vefat etmiştir.⁴⁰ Müslim (ö. 261) ve Nesâî (ö. 303) "sika, me'mûn ve kitap sahibi" sıfatları ile onu tanıtmışlardır. Buhârî (ö. 256) "Allâh'ın en hayırlı kullarındandır" demiştir. Ahmed b. Seyyâr (ö. 268), *Zikru Meşâhîri Nisâbü'r* isimli eserinde kendisinin Yemenlilerden güzel rivâyetlerde bulunduğunu söylemiştir.⁴¹

³⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecdîdu Esânidi'l-Kütübi'l-Meşhûre ve'l-Eczâil'l-Mensûre*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998, I, 310.

³⁸ İbn Hacer, a.g.e., I, 310.

³⁹ Sem'ânî, Ebû Saîd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur, *et-Tahbîr fî Mu'cemi'l-Kebûr*, Riesati Divânî'l-Evkâf, Bağdâd, 1975. I, 192.

⁴⁰ Muhammed b. Râfi' hakkında bkz., İbn Hibbân, a.g.e., IX, 102; Mizzî, a.g.e., XV, 192.

⁴¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, IX, 142.

Tek isnadı bulunan nüsha ve cüzlerden hadis rivayet edildiğinde izlenilen metodlar anlatılırken Müslim'in Hemmâm rivayetlerini naklederken takip ettiği yöntem örnek olarak sunulmaktadır. Müslim (ö. 261), Hemmâm hadislerinin yetmiş beş tanesini tahrîc etmiş olup bunların tamamını Muhammed b. Râfi'den nakletmiştir. İmam Müslim, Hemmâm'ın hadislerini verirken her rivâyetten önce *Sahîfe*'deki senedin tamamını tekrarlamıştır. Ona has bu üslûbu bir örneklerle somutlaştırmaya çalışacağız:

وحدثنا محمد بن رافع حدثنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن همام بن منبه قال : هذا ما حدثنا أبو هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكر أحاديث منها وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن أدنى مقعد أحدكم من الجنة أن يقول له تمن فيتمنى ويتمنى فيقول له هل تمنيت ؟ فيقول نعم فيقول له فإن لك ما تمنيت ومثله معه.⁴²

Ma'mer: "Hemmâm: "Ebû Hureyre'nin Resûlullah'tan bize rivâyet ettikleri şunlardır" diyerek birtakım hadisler zikretti. Ve Allah'ın Resûlu dedi ki."

Müslim bu uygulamayı her Hemmâm haberinden önce yinelemiştir. İfadelere dikkat edilirse önce bir grup hadise atıfta bulunulduğu ve sonra oradan bir metnin nakledildiği görülecektir.

Nevevî (ö. 676) bu konu ile ilgili olarak şunları ifade etmektedir: "Tek isnâdla zikredilen sayfeler ve cüzlerdeki hadislerin naklinde isnâdı her seferinde yinelemek mi gerekir yoksa başta bir defa zikretmek yeterli midir konusu muhaddislerce tartışılmıştır. Vekî b. el-Cerrâh (ö. 197), Yahyâ b. Ma'în (ö. 233), Ebû Bekr el-İsmailî (ö. 295) bunu caiz görmüşlerdir. Ulemanın çoğunluğu da bu görüştedir. Ebû İshâk el-İsferayânî (ö. 280) ve bazı muhaddisler ise bunu uygun görmemişlerdir. İmam Müslim de bu görüştedir. Bu yüzden o bu isnâdı, her hadisi zikrederken tekrar etmiştir.⁴³

Kâdî İyâz (ö. 544) ise aynı konuda şunları söylemektedir; "Cüz ve defterlerin nakline gelince şeyhin kimden rivâyet ettiğini belirtmesi, senedini ya okuduğu ya da kendisine okuyan kişiyi söylemesi gerekir. Hadisleri şeyhinden dinleyen râvî bu cüzden rivâyete ihtiyaç duyduğunda, ondan işittiği veya kendisinin hocasına okuduğu cüzün başındaki senedle birlikte nakilde bulunur. Çoğunluğun uygulaması bu şekilde devam edegelmiştir. Bazı şark muhaddisleri ise bu konuda titiz davranmış ve bunu tedlis saymışlardır. Onlara göre râvî tahrîce ihtiyaç duyduğu zaman "Bize filan rivâyet etti, bize filan haber verdi" der ve senedi zikreder. Sonra "Bu filanın

⁴² Müslim b. el-Haccâc, Ebû Huseyn el-Kuşeyrî *el-Câmiu's-Sahîh*, Dâru İhyai't-Turâs, Beyrut, ts. İmân, 81.

⁴³ Nevevî, *Minhâc*, I, 22.

cüzü, filanın hadisi veya filanın filandan naklettiği nüshasındaki hadislerdendir" demesi gerekir. Müslim'in üslûbu bu yöntem için örnek teşkil etmektedir. O Hemmâm'ın Ebû Hureyre'den naklettiği nüshasında senedi zikrettikten sonra "Hemmâm, "Ebû Hureyre'nin Resûlullah'tan bize rivâyet ettikleri şunlardır" diyerek birtakım hadisler zikretmiş" ifadesini her hadisten önce yinelemiştir.⁴⁴

Müslim Hemmâm rivâyetlerini tahrîc ederken "Bize Muhammed b. Râfi' nakletti..." ifadelerini kullanmaktadır. Bu lafızlarla Müslim'in *Nüsha'yı* kimden naklettiğine de kaynaklarda atıf yapılmaktadır.⁴⁵

Beyhâki (ö. 458) *Sahîfe'nin* seksen altı nolu hadisini Yusuf es-Sülemi kanalı ile verdikten sonra "Müslim bu rivayeti Sahih'inde Muhammed b. Râfi'nin (ö. 245) Abdurrezzâk'tan rivayet ettiği nüshalardan tahrîc etti" demektedir.⁴⁶

d. İbn Râhûye Nüshası

Ebû Ya'kub İshâk b. İbrahim b. Mahled el-Hanzalî el-Mervezî hicri 161 veya 166 yıllarında Merv'de doğdu. Yirmi yaşlarında Nisabur'a yerleşerek orada yaşamını sürdürdü. İbn Râhûye diye meşhur oldu. Irak, Hicâz, Şam ve Yemen'e ilim yolculuklarında bulundu. Süfyân b. Uyeyne, Mu'temir b. Süleyman, Abdullah b. el-Mübârek ve Abdurrezzâk'tan hadis nakletti. Kütüb-i Sitte imamları, İbn Hanbel, Yahyâ b. Ma'in, Muhammed b. Râfi' ve Muhammed b. Yahyâ kendisinden rivâyette bulundular. Hicri 237 yılında vefat eden İbn Râhûye'nin bir *Müsned'i* bulunmaktadır. İbn Nedîm onun kitapları olduğunu ve bunlar arasında *Sünen* ve *Tefsir'inin* bulunduğunu belirtir.⁴⁷ Nesâî (ö. 303) ve İbn Hacer (ö. 852) onu "imam, sika" kelimeleri ile tevsîk etmişlerdir.⁴⁸

İbn Hacer'in ifadesine göre İbn Râhûye'nin (ö. 237) yanında bir *Hemmâm Nüshası* bulunmaktaydı ve bu nüsha Hemmâm'ın "Bu Ebû Hureyre'nin Hz. Peygamber'den bize naklettiği hadislerdendir" sözleri ile başlamakta ve *Sahîfe'nin* ilk metni "Biz dünya milletlerinin sonuncusuyuz,

⁴⁴ Kâdî İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, *el-İlmâ' İla Ma'rifeti Usûlî'r-Rivâye ve Takyîdi's-Sema'*, Dâru't-Turâs, Kahire, 1970, I, 162.

⁴⁵ Nevevî, *Minhâc*, I, 22; İbnu's-Salâh, *a.g.e.*, I, 120.

⁴⁶ Beyhâki, *es-Sünenü'l Kebîr*, Mektebetu Dâri'l-Bâz, Mekke, 1994, Nikâh, 38.

⁴⁷ İshâk b. İbrahim el-Hanzalî hakkında bkz., Mizzî, *a.g.e.*, II, 373; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, II, 209; İbn Hacer, *Mu'cem*, I, 131; İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1978, I, 321.

⁴⁸ İbn Hacer, *Tehzîb*, I, 190.

kıyamet gününde ise öne geçecek olanlar” hadisiydi. Bundan sonraki rivâyetler ise ilk hadisin senedine atıf yapılmakta ve “Allah’ın Resûlü buyurdu ki” şeklinde devam etmekteydi. İbn Râhûye bu eserden bir hadis nakletmek istediği zaman nüshanın senedi ile ilk hadisin baş tarafını söyler sonra nakletmek istediği hadisi bu senede atıf yaparak rivâyet ederdi. İbn Hacer (ö. 852), Buhârî’nin (ö. 256) *Sahih*’inde hocası İbn Râhûye’nin bu metodunu uyguladığını söylemiştir.⁴⁹

Buhârî, Kitâbu’l-Eymân’da Hemmâm’ın bir hadisini şu şekilde tahrîc etmiştir:

حدثني إسحق بن إبراهيم أخبرنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن همام بن منبه قال هذا ما حدثنا به أبو هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: (نحن الآخرون السابقون يوم القيامة) . وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والله لأن يلج أحدكم يمينه في أهله آثم له عند الله من أن يعطي كفرته التي افترض الله عليه.⁵⁰

Metinde birinci parantez içinde *Sahife*’nin 1 nolu hadisinin sadece baş kısmı verilmiştir. İkinci defa “Allah’ın elçisi dedi ki” ifadesinden sonra ise 95 nolu rivâyetin metni verilmiş yani başka bir hadise geçilmiştir. Aynı uygulamayı Kitâbu’t-Ta’bîr’de de yapmıştır:

حدثني إسحق بن إبراهيم الحنظلي حدثنا عبد الرزاق أخبرنا معمر عن همام بن منبه قال هذا ما حدثنا به أبو هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: (نحن الآخرون السابقون) . وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: بينا أنا نائم إذ أوتيت خزائن الأرض فوضع في يدي سوارين من ذهب فكبيرا علي وأهمني فأوحى إلي أن أنفخهما فنفختهما فطارا فأولتهما الكذابين اللذين أنا بينهما صاحب صنعاء وصاحب اليمامة.⁵¹

Buhârî’nin bu iki rivâyeti de aldığı kişi hocası İbn Râhûye’dir. (ö. 237). O, benzer bir uygulamayı A’rec rivâyetlerinde de yapmıştır;

حدثنا أبو اليمان قال أخبرنا شعيب قال أخبرنا أبو الزناد أن عبد الرحمن بن هرمز الأعرج حدثه أنه سمع أبا هريرة أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: (نحن الآخرون السابقون) . وبإسناده قال: لا يبولن أحدكم في الماء الدائم الذي لا يجري ثم يغتسل فيه.⁵²

İbn Hacer (ö. 852), Buhârî’nin bu yönteminin sebebi ile ilgili yorumları verdikten sonra şunları söylemiştir: “Buhârî Kitâbu’t-Ta’bîr’de, Hemmâm tarîki ile naklettiği hadiste aynı A’rec rivâyetinde yaptığı gibi “Biz dünya

⁴⁹ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XII, 423.

⁵⁰ *Buhârî*, Eymân, 1

⁵¹ *Buhârî*, Ta’bîr, 40.

⁵² *Buhârî*, Vudû, 68; Cihâd, 108.

milletlerinin sonuncusuyuz" kısmını babla ilgili rivâyetin baş kısmında vermiştir. Yukarıda zikredilen yorumlarda olduğu gibi babla hadis arasındaki uyumu sağlamaya çalışmak ancak zorlamadır. Aslolan şudur ki, Ebu'z-Zinâd'ın A'rec'den onun da Ebû Hureyre'den naklettiği nüsha ile Ma'mer'in Hemmâm'dan onun da Ebû Hureyre'den aktardığı nüsha aynıdır. Birinde olup da diğerinde olmayan hadis çok azdır. Bu nüshaların ikisi de çokça hadis içermektedirler. Buhârî ve Müslim bu hadislerin çoğunu tahrîc etmişlerdir. Her iki nüsha da "Biz dünya milletlerinin sonuncusuyuz" hadisi ile başlamaktadır. Bu sebeple Buhârî iki nüshanın ilk hadisini bu iki râvînin bazı hadislerinden hemen önce nakletmiştir.⁵³

Ahmed Muhammed Şâkir, İbn Râhûye'nin Hemmâm'ın *Sahîfesi*'ni Abdurrezzâk'tan naklettiğini İbn Hibbân'ın ise (ö. 354) İbn Râhûye isnadı ile *Sahîfe*'yirivâyet ettiğini belirtir.⁵⁴ İsnadlarda İbn Râhûye'nin Hemmâm b. Münebbih'in rivâyetlerini Mekke'de naklettiği bilgisi mevcuttur.⁵⁵

e. el-Hasen b. Ebî'r-Rebî' Nüşası

Tam ismi Ebû Alî el-Hasen b. Yahyâ b. el-Ca'd b. Neşîr el-Abdî el-Cürcânî el-Bağdâdî'dir. Hicri 178 doğumludur. Yezîd b. Hârûn ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan rivâyette bulundu. Kendisinden ise Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah, Ebu'l-Kâsım el-Beğavî ve Abdullah b. Muhammed b. İshâk el-Mervezî hadis nakletti. İbn Ebî Hâtim (ö. 327) ve İbn Hibbân (ö. 354) onu sika saymışlardır. 263 yılında vefat etti.⁵⁶

Aşağıdaki rivayetlerde de görüleceği üzere bu nüshanın isnadında Dârekutnî'nin olması onun adıyla şöret bulmasına yol açmıştır. Ancak *Sahîfe* bu isimle meşhur olsada onu Abdurrezzâk'tan rivâyet eden el-Hasen b. Ebî'r-Rebî'dir. İbn Hayr el-İşbilî *Fihrist*'inde *Sahîfe*'yi aldığı senedî verirken Dârekutnî (ö. 385) *Sahîfesi*'ni nakleden kişinin el-Hasen b. Ebî'r-Rebî olduğunu belirtmektedir.⁵⁷

⁵³ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 346.

⁵⁴ Rif'at Fevzî, Abdumuttalib, *Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1985, s. 104.

⁵⁵ Beyhâkî, *Şu'ab*, VI, 386.

⁵⁶ el-Hasen b. Ebî'r-Rebî hayatı için bkz., İbn Hibbân, *a.g.e.*, VIII, 180; İbn Ebî Hâtim, *a.g.e.*, III, 44.

⁵⁷ İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife, *el-Fihrist*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, I, 137.

İbn Râfî' *el-Vefeyât* isimli eserinde "Şam fakihlerinden Muhammed b. Ma'tûk b. Dâvûd (ö. 741)⁵⁸ Abdulmun'im b. Yahya'dan, "Dârekutnî'nin Hemmâm *Sahîfesi*'ni işitti " bilgisini vermektedir.⁵⁹

Aynı eserde 759 senesinde vefat eden Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Bekâ el-Bağdâdî'nin, Dârekutnî'nin (ö. 385) Hemmâm *Sahîfesi*'ni almak için Abdurrahman b. ez-Zeyn'in (ö. 686) huzurunda bulunduğu aktarılmıştır.⁶⁰

Muhammed b. Câbir el-Vâdî et-Tûnusî (ö. 749) icazetini aldığı eserleri sayarken "*Cüz'ün fihi Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*" başlığı altında şunları söylemektedir: "Hemmâm Nüshasının bir kısmını Tunus'da Hilâfet kadısı olan Ebu'l-Abbâs b. el-Ğammâz'a kendim okudum, (tamamını ise Ebu'l-Abbâs b. el-Ğammâz ile birlikte) Ali b. Ebi'r-Rebî'den dinledim... Ebu'l-Ğanâim b. Me'mûn ise Ebu'l-Hasen ed-Dârekutnî'den rivayet etti..."⁶¹

Bu rivâyetten hareketle el-Hasen b. Ebi'r-Rebî' veya Dârekutnî *Nüshası*'nın Tunus bölgesinde de bilindiğini, okunduğunu ve ilgi gördüğünü söyleyebiliriz.

f. Ahmed b. Yusuf es-Sülemî Nüshası

Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yusuf b. Hâlid b. Sâlim es-Sülemî en-Nisâbü'rî hicrî 182 tarihinde dünyaya geldi. Zamanında Horasan'ın muhaddisi idi. Yemen'e yolculuk yaptı. Cârûd b. Yezîd, Hafs b. Abdîrrahman, Hâşim b. Kâsım, Muhammed b. 'Ubeyd et-Tanâfisî, Musa b. Davud ve Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan rivâyette bulundu. Kendisinden ise Müslim, Ebû Davud, Nesâî ve İbn Mâce, İbn Huzeyme ve Muhammed b. Hüseyin el-Kattân hadis naklettiler. Ubeydullah b. Musâ'dan otuz bin hadis yazdığını ifade etmiştir. 264 yılında vefat etti.⁶² Nesâî (ö. 303) "Rivâyetinde bir sakınca yoktur", demiştir. Dârekutnî (ö. 385) ise onu "sika ve nebîl" kelimeleri ile tavsif etmiştir.⁶³

Hemmâm'ın *Sahîfesi*'ni Abdurrezzâk'tan (ö. 211) müstakil olarak rivâyet eden ve sonraki nesillere aktaran isimlerden birisidir. Bugün elimizdeki

⁵⁸ İbn Hacer, *ed-Dürrü'l-Kâmine fi A'yânî'l-Mietî's-Sâmine*, Haydarabâd, 1972, VI, 12.

⁵⁹ İbn Râfî, *Vefeyât*, I, 34.

⁶⁰ İbn Râfî *a.g.e.*, I, 34.

⁶¹ Tûnusî, Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî *Bernâmecu'l-Vâdî*, Dâru'l-Mağribî'l-İslâmî, Beyrut, 1400, I, 235.

⁶² Ahmed b. Yusuf es-Sülemî hakkında bkz. Zehebî, *Siyer*, XII, 384-386; İbn Asâkir, *a.g.e.*, VI, 108, 109; Mizzî, *a.g.e.*, I, 524, 525.

⁶³ Mizzî, *a.g.e.*, I, 524.

en eski nüshalar -Muhammed Hamidullah tarafında neşredilen *Şam ve Berlin Nüshaları* ve Rifat Fevzi tarafından yayımlanan *Kâhire Nüshası* Yusuf es-Sülemî senedi ile gelmiştir.

Târîhu Erbil'de 574 senesinde Erbil'de onun kanalı Hemmâm'ın rivâyetlerinin naklini görmekteyiz.⁶⁴ Benzer bir isnâd şekli de İbn Asâkir'in *Târîh*'inde geçmektedir.⁶⁵ Hemmâm b. Münebbih hadisleri yine onun senedi ile Bağdâd'da Hüseyin b. Dâvûd el-Alevî (ö. 401) tarafından imlâ ettirilmiştir.⁶⁶

Hemmâm nüshalarının gün yüzüne çıkarılmasında ve yayımlanmasında büyük emekler sarfeden M. Hamidullah *Sahîfe*'nin nüshaları hakkında şunları söyler: "...Bu kabilden olmak üzere, bir genç âlim Prof. Fuad Sezgin, İstanbul'da birinci devre ait bütün bir seri hadisleri ihtiva eden, Enes ve diğerlerine ait hadis koleksiyonları içine alan bir el yazması keşfetmiş bulunuyor. Biraz evvel sözünü ettiğimiz el yazması bizim "Sahîfei Hemmâm'ın metnini de içine alıyor. Şu halde o el yazması, bu eserin üçüncü el yazması oluyor. Ankara Üniversitesinden Prof. M. Tayyib Okiç, Hemmâm'ın dördüncü el yazmasının, Kahire Milli Kütüphanesi'nde bulunduğunu bildirmekle kalmamış, bu eserin kendi şahsı için çektiği fotokopisini de bize hediye etmek lutfunda bulunmuştur. Bizim eserimizin bu iki el yazması (Şam ve Berlin) mevcut metinde hiçbir değişiklik vucûda getirmiyor."⁶⁷

a) *Şam Nüshası*: Muhammed Hamidullah'ın neşrettiği bu nüsha İbn Mes'ûd el-Bendehî'nin Mısır'daki, Nâsiriyye Salâhiyye Medresesi'nde h. 577 senesinde işittiği cüzdür. Nüsha, Ehli Salip harpleri esnasında bir Mısır nüshası esas alınarak istinsah edilmiştir. H. VI. asra ait, muhtelif hocaların da derslerinde kullanmış oldukları icazetli bu nüsha, Zâhiriye Kütüphanesi'ndeki bir mecmuada yer almaktadır. *Nüsha* risalelerden mürekkep bir cildin içerisinde.⁶⁸

Ahmed Muhammed Şâkir bu nüshayı ilk bulanın kendisi olduğunu söyler. Muhammed Hamidullah'ın o zaman Berlin *Nüshası*'nı bulduğunu ve iki sayfasının eksik olduğunu, ayrıca icâzetli bir nüsha da olmadığını ifade eder. Arkadaşlarından Üstad Doktor Selâhuddin el-Müneccid'in ona bu

⁶⁴ Ahmed el-Erbilî, Şerefuddîn b. Ebî'l-Berkân el-Mübârek, *Târîhu Erbil*, Vizâretu's-Sekâfe, Irâk, 1980, I, 105.

⁶⁵ İbn Asâkir, *a.g.e.*, VII, 390; X, 75; XVII, 88; XVII, 89.

⁶⁶ Beyhâkî, *el-Esmâ ve's-Sifât*, Matbaatü's-Saâde, Mısır, 1358, I, 180.

⁶⁷ M. Hamidullah, *Sahîfei Hemmâm b. Münebbih*, trc. Kuşçu Kemâl, Fatih Matbaası, İstanbul, 1967, s. 10.

⁶⁸ M. Hamidullah, *Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi*, trc. Talat Koçyiğit, s. 75.

nüşhayı gönderdiğini ve Muhammed Hamidullah'ın bu iki nüşhayı İbn Hanbel'in *Müsned*'i ile karşılaştırarak neşrettiğini belirtir.⁶⁹

Bu nüsha, öğretim maksadıyla tanınmış hocalar tarafından kullanılan orijinal bir eser olup kişilere verilen icazetlerle ilgili kayıt ve müteaddit imzaları ihtiva eder. *Târihu Medineti Dimaşk* müellifi İbn Asâkir (ö. 571) de nüshayı kullanarak ders veren hocalardan biridir. Nüshanın hâtimesinde arz ve sema kayıtları bulunmaktadır. Onudinleyenler arasında Maliki, Şafiî, Hanefi mezheplerine mensup ve İspanya Fas, Sicilya, Derbend, Belh asıllı hâkim, şeyh, kumandan prens ve kölelere kadar farklı kesimlerden insanların isimleri bulunmaktadır.⁷⁰ Bu nüsha birçok defa farklı dillere tercüme edilmiştir.⁷¹

b) *Berlin Nüşhası*: Muhammed Hamidullah'ın verdiği bilgilere göre bu nüsha Berlin Arapça Yazmalar Katalogunun 1384 ve 1797 numaralarında kayıtlıdır. Önceleri Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunurken savaş sebebiyle emniyet amaçlı Tübingen şehrine nakledilmiştir. Nüsha, Şam *Nüşhası*'nda olduğu gibi risaleler ihtiva eden bir mecmua içerisinde bulunmaktadır. *Sahîfe*'nin beşte biri eksiktir.⁷²

Yine Muhammed Hamidullah'ın ifade ettiğine göre bu nüsha Şam *Nüşhası*'nın aksine tanınmış hocalar tarafından metin olarak kullanılan ve rivayeti için izin verilen orijinal bir eser değildir.⁷³ Muhammed Hamidullah, müstensih İbrâhim b. Süleymân'ın şöyle dediğini nakleder: "Ben bunu, 1100 senesi Rebiu'l-evvel ayının 17. Pazartesi günü sabah İsmail b. İbrahim b. Cemâ'a'nın 856 senesi 16 Rebiu'levvel Cuma tarihli nüshasından istinsah ettim."⁷⁴

⁶⁹ İbn Hanbel, *el-Müsned li Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, Ahmed Muhammed Şâkir Şerhi, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1995, VIII, 187.

⁷⁰ M. Hamidullah, *Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi*, trc. Talat Koçyiğit, 115.

⁷¹ 1. Basım: Mecelletu'l-Mecma'il-İlmi, Dimaşk, 1953, Arapça.

2. Basım: Arap Akademisi tarafından, Dimeşk, 1954, Arapça.

3. Basım: Islamic Publications Society tarafından, Haydarabad, Dekkân, 1955, Urduca.

4. Basım: Urdu dilinde aynı müessese tarafından, Haydarabad, Dekkân, 1956.

5. Basım: Centre Culturel Islamique tarafından, Paris, 1961, İngilizce olarak.

Sahîfe, 1966-1967 yıllarında üç farklı mütercim tarafından Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmıştır. Mütercimler şunlardır: Mehmed Ragıp İmamoğlu, Ankara-1966; Talat Koçyiğit, Ankara-1967; Kemal Kuşçu, İstanbul-1967. 2009 yılında ise Bünyamin Erul tarafından yeniden tercüme edilmiş, *Sahîfe*'deki hadisler, konularına göre tasnif edilmiş ve her bir hadis hakkında değerlendirmeler yapılarak "Hadislerin Dili, İlk Hadis Belgesi Hemmâm'ın Sahîfesi" ismiyle yayımlanmıştır.

⁷² M. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 65.

⁷³ M. Hamidullah, *a.g.e.*, s. 65.

⁷⁴ M. Hamidullah, *a.g.e.*, s.65.

c) *Kahire Nüshası*: Rifat Fevzi tarafından neşredilen bu nüsha, Kahire Milli Kütüphanesi'nde (Dâru'l-Kütübü'l-Mısıriyye) 1981 numarada bulunmaktadır.⁷⁵ Rifat Fevzi'nin ifadesine göre kendisi Muhammed Hamidullah'ın nüshaları üzerinde çalışırken araştırmaları esnasında bu *Nüsha*'ya vakıf olmuştur. Rifat Fevzi, bu eserin, M. Hamidullah'ın *Şam Nüshası* için "Bu nüsha Ehl-i Salıp (Haçlı Seferleri) harpleri esnasında bir Mısır nüshası esas alınarak istinsah edilmiştir" sözleriyle ile işaret ettiği nüsha olduğu kanaatindedir. Nüshada sema' kayıtları bulunmaktadır. Tarih kaydı H. 557, 20 Cemaziye'l-Ülâ Musul'dur.⁷⁶ Ravisi ise Ebû Bekr Muhammed b. Ali b. Yasir el-Endelüsî'dir. Ravinin vefat tarihi 563 Halep'tir.⁷⁷

Yukarıda isimlerini verdiğimiz altı râviden sadece Yusuf es-Sülemî kanalı ile gelen nüshalar -Berlin, Şam ve Kâhire nüshaları- gün yüzüne çıkarılmıştır.

SONUÇ

Gerek kaynaklarda zikredilen Hemmâm nüshaları ve gerekse Abdurrezzâk b. Hemmâm'dan, Hemmâm hadislerini ve *Sahîfesi*'ni nakleden birçok meşhur muhaddisin olması hicri ilk asırlarda bu eserin birçok nüshasının olduğunu göstermektedir. Ancak Hemmâm rivâyetlerinin temel hadis kaynaklarında yer almasıyla, bu eserin müstakîl birçok nüshası zamanla kaybolmuştur. Bununla beraber farklı ravilerden gelen Hemmâm nüshaları uzun asırlar müstakîl bir eser olarak da okutulmuş ve varlıklarını devam ettirmiştir. Bunlar arasında İbn Râhûye, Muhammed b. Râfi', İshâk ed-Deberî, Dârekutnî ve Taberânî gibi tanınmış muhaddisler tarafından nakledilen ve icâzeti verilen Hemmâm nüshaları bulunmaktadır. Bununla beraber bu muhaddislere göre daha az tanınan Yusuf es-Sülemî en-Nisâbûrî'nin naklettiği nüsha sadece gün yüzüne çıkarılabilmektedir.

Kapsamlı bir tarama neticesinde bu meşhur muhaddislerce rivâyet edilen bazı Hemmâm nüshalarının da gün yüzüne çıkarılması muhtemeldir. Şam ve Berlin nüshalarının, (muhtemelen bu eserin hacminin küçüklüğü sebebiyle) bir mecmûa (farklı risâleleri tek kitap içerisinde barındıran el yazması eser) içerisinde bulunduğu nakledilmiştir. Buradan hareketle bu tür

⁷⁵ Rifat Fevzi, *Sahîfetu Hemmâm*, s. 12.

⁷⁶ Rifat Fevzi, *a.g.e.*, s. 10-13.

⁷⁷ Rifat Fevzi, *a.g.e.*, s. 45.

mecmualarda Hemmâm'ın farklı kanallardan gelen nüshalarıyla karşılaştırılmasının imkân dâhilinde olduğunu söyleyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Abdurrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, I-XI, tah. Habiburrahman el-A'zamî, el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrut, 1403.
- Acâc el-Hatîb, *Râvîyetü'l-İslâm Ebû Hureyre*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1982.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, I-III, Matbaatü's-Saâde, Mısır, 1358.
- *es-Sünenü'l Kebîr*, I-X, Mektebetü Dâri'l-Bâz, Mekke, 1994.
- *Şu'abu'l-Îmân*, I-VII, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1410.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VI, tah. Mustafa Dîb el-Boğa, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1987.
- *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut, trs.
- Erbilî, Ahmed Şerefuddin b. Ebî'l-Berkân el-Mübârek, *Târîhu Erbil*, I-II, Vezâretü's-Sekâfe, Irâk, 1980.
- Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1977.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, el-Mektebetü'l-İlmiyye, Medine, trs.
- Irâkî, el-Hâfız Zeynuddin Abdurrahim b. el-Hüseyn, *et-Takyîd ve'l-İzâh Şerhu Mukaddimetü'bni's-Salâh*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1970.
- İbn Adiyy, Ebû Muhammed Abdullah, *el-Kâmil fî Duafâ'r-Ricâl*, I-IX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetillah b. Abdullah eş-Şâfiî, *Târîhu Medîneti Dimeşk*, I-LXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1998.
- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1952.
- İbn Hacer, Şihâbüddîn Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali, *ed-Durerü'l-Kâminê fi A'yânî'l-Mietî's-Sâmine*, I-VI, Haydarabâd, 1972.
- *Fethu'l-Bârî fî Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî*, I-XIII, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1379.
- *Lisânu'l-Mizân*, I-VII, Müessesetü'l-A'lemî, Beyrut, 1986.
- *el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecdîdu Esânidi'l-Kütübî'l-Meşhûre ve'l-Eczâi'l-Mensûre*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1998.
- *Tabsîru'l-Müntebih*, I-IV, el-Mektebebetü'l-İlmiyye, Beyrut, trs.
- *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Dâru'l-Fikr, 1404.

- İbn Hanbel, Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, I-III, el-Mektebu'l-İslâmî, Beyrut, 1988.
-*el-Müsned li Ahmed b. Muhammed b. Hanbel*, I-XX, Ahmed Muhammed Şâkir Şerhî, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 1995.
- İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr b. Ömer b. Halife, *el-Fihrist*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, I-IX, Dâru'l-Fikr, 1975.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Meârif*, Beyrut, 1970.
- İbn Ma'in, Ebû Zekeriyya, Yahyâ b. Ma'in, *Târîh*, I-IV, Merkezu'l-Bahûsi'l-İlmiyye, Mekke 1979.
- İbn Neccâr, Ebû Abdullah Muhammed b. Mahmud İbnu'l-Hasen, *Zeylu Târîhi Bağdâd*, I-V, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.
- İbn Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1978.
- İbn Râfî', Takiyuddîn es-Selâmi, *el-Vefeyât*, I-II, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1982.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtul-Kebîr*, I-IX, Dâru's-Sâdir, trs.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *Ma'rifetu Envâi Ulumu'l-Hadîs*, Mektebetü'l-Farâbî, Beyrut, trs.
- 'İclî, Ahmed b. Abdullah b. Sâlih Ebû'l-Hasen, *Ma'rifetu's-Sikât*, I-II, Mektebetu'd-Dâr, Medine, 1985.
- Kâdî İyâz, İbn Musa el-Yahsûbî, *el-İlmâ' İla Ma'rifeti Usûli'r-Rivâye ve Takyîdi's-Sema'*, Dâru't-Turâs, Kahire, 1970.
- Mizzî, Cernâlüddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf, *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1980.
- Muhammed Hamidullah, *Hemmâm b. Münebbih'in Sahîfesi*, trc. Talat Koçyigit, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
-*Sahifei Hemmâm b. Münebbih*, trc. Kemal Kuşçu, Fatih Matbaası, İstanbul, 1967.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn el-Kuşeyrî b. el-Haccâc, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-IV, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut, trs.
- Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, I-XVIII, Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1392.
- *Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât*, I-III, Dâru'l-İlm, Beyrut, trs.
- Râmehurmuzî, Hasen b. Abdurrahman, *el-Muhaddisu'l-Fâsıl Beyne'r-Râvî ve'l-Vâ'i*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1404.
- Rıf'at Fevzî, Abdulmuttalib, *Sahîfetu Hemmâm b. Münebbih an Ebî Hureyre*, Mektebetü'l-Hancî, Kahire, 1985.
- Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, DİB. Yay., Ankara, 1991.

Sem'ânî, Ebû Saîd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur, *el-Ensâb*, I-V, Merkezu'l-Hademât, Beyrut, 1998.

..... *et-Tahbîr fî Mu'cemi'l-Kebîr*, I-II, Riâsetü Divânî'l-Evkâf, Bağdâd, 1975.

Subhî Salih, *Ulûmu'l-Hadîs ve Mustalahuh*, Dâru'l-İlm, Beyrut, 2009.

Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekr, *Tedribu'r-Râvî*, I-II, Mektebetü'r-Riyâd, Riyad, ts.

Tûnusî, Muhammed b. Câbir el-Vâdî el-Âşî *Bernâmecu'l-Vâdî*, Dâru'l-Mağribî'l-İslâmî, Beyrût, 1400.

Veşlî, Abdullah Kâsım, *İlmu'l-Hadîs fî'l-Yemen*, San'â, 1998.

Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, I-XXIII,

Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1413.

..... *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, I-LII, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut, 1407.

..... *Tezkiratu'l-Huffâz*, I-IV, Dâru 'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998.